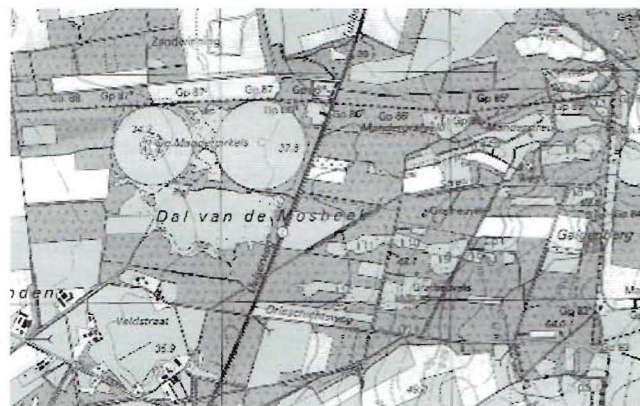
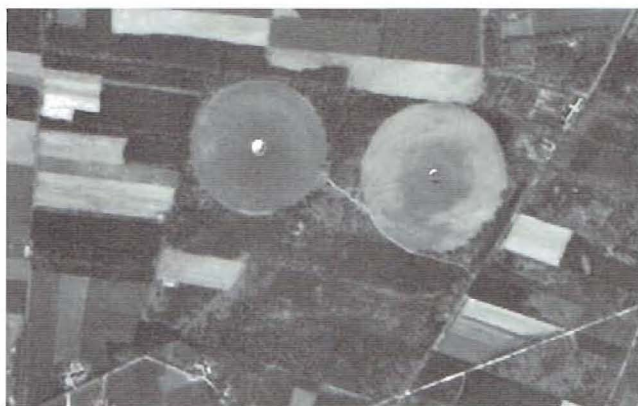

Een heideterrein in ere hersteld

Ruurd van Donkelaar

Wie net als ik regelmatig landschapelijke en topografische kaarten zit te bekijken om te zien hoe Nederland in elkaar zit heeft mogelijk eens zijn oog laten vallen op een bijzonder stukje op de kaart van Twente. Vooral tegen onze landsgrenzen treffen we kleinere restanthoeken aan die aan de grootschalige ruilverkavelingen van de naoorlogse periode zijn ontsnapt. Vaak zijn dit soort percelen de restanten van een eens uitgestrekt en soortenrijk historisch landschap. Wat hier direct opvalt zijn de twee grote cirkelvormige percelen in een fijnmazig natuur- en cultuurlandschap: het Dal van de Mosbeek. Het zal ergens in de winter van 1989 zijn geweest dat ik voor het eerst kennis maakte met dit gebied. Ik weet nog dat het bij mij toen direct iets losmaakte wat nooit meer is weggegaan. Ik trof hier een ruimte en rust aan die zelfs in het hart van de Biesbosch, mijn geboortegrond, niet meer te vinden was. De Noordelijke Manderheide, was toen een gebied met een tweetal grote cirkelvormige roggeakkers, een gemengd naaldhoutloofbos, een aantal jeneverbessenstruwelen en een sterk vergraste heide. Samen met een oude landbouwschuur en

een woning vormt dit het decor voor vele bijzondere vakanties in de hierop volgende jaren.

Historisch landschap

Als kind was ik vaak met mijn ouders op vakantie geweest in Twente. Ik ging altijd enthousiast ieder heideveld verkennen op hagedissen en slangen. Dat ik dit gebied toen nooit bezocht heb ligt enkel aan het feit dat het net buiten het fietsbereik van ons vaste vakantieadres aldaar lag. De Noordelijke Manderheide ligt ten noorden van Tubbergen tegen de Duitse grens in wat nu het Dal van de Mosbeek heet. Aan de oostzijde wordt het begrensd door de stuwwal van Ootmarsum, aan de westzijde door een verkaveld ontgraven hoogveengebied. Aan de zuidzijde rond het buurtschap Mander liggen een aantal essen in een fraai kleinschalig coulisselandschap. Vanaf de stuwwal lopen een aantal nog natuurlijke beken in westelijke en zuidelijke richting; één daarvan is de Mosbeek. Het brongebiedje van deze beek op de stuwwal behoorde tot de paradijsjes van Victor Westhoff (zie Oase herfst 2003, blz. 6-10). De bewoningsgeschiedenis van het gebied gaat in ieder geval terug tot aan de Midden-Steentijd (4000-3100

v. Chr.). De eerste boerengemeenschappen vestigden zich toen op de heuvelrug en brachten stukken in het open bos in cultuur. In het Dal van de Mosbeek zijn een aantal grafheuvels als stille getuigen uit die periode aanwezig en ook op de Manderheide zijn een paar urnen gevonden. Vanaf de jaartelling nam de bevolking weer af en kon het bos zich weer herstellen tot in de vroege middeleeuwen. Door toename van bevolking werd de druk op de bossen weer groter. Beuken en eiken werden gebruikt als constructiehout voor de boerderijen terwijl de scharrelende varkens zich tegoed deden aan de eikels en beukenootjes. Door de beweiding ging de natuurlijke verjonging van het bos achteruit en er ontstonden open berkenbossen met een onderbegroeiing van heide. Door verdere begrazing met schapen en het steken van plaggen verdwenen uiteindelijk ook de berken en bleven er heidevelden over. De landbouw ging zich steeds meer concentreren op de gemeenschappelijke landbouwgronden, de essen. Het bouwland werd van voedingsstoffen voorzien door ophoging met mest en heideplaggen. De natte vruchtbare beekdalen dienden als weide en hooiland. Deze maten werden afgezet met houtwallen als vee-

kering en om de bevolking te voorzien van brand- en constructiehout. Omstreeks 1850 was er nauwelijks meer bos in het gebied aanwezig. De schapenteelt verloor in die periode zijn economische betekenis door de invoer van goedkope wol uit het buitenland en door het beschikbaar komen van de eerste kunstmest. Vochtigere heideterreinen werden omgeploegd tot landbouwgrond en de drogere werden ingeplant met grove den.

De cirkels van Jannink

Toen het terrein begin 20e eeuw in bezit van de familie Jannink kwam bestond het uit een open droge heide met jeneverbessenstruweel. Rond 1930 werden aan de noordzijde tegen de Duitse grens aan een tweetal ontginningen gemaakt in de vorm van twee grote cirkelvormige akkers. Gerhard Jannink, in het dagelijks leven textielfabrikant in Enschede, was zeer in landbouw geïnteresseerd. Bovendien was hij een gepassioneerd uitvinder. Het idee om een akker spiraalsgewijs te bewerken had hij in Amerika opgedaan en hij wilde dit landbouwkundig experiment graag ook op zijn heide toepassen. Gerhard experimenteerde met allerlei groenbemesters om de uitgeloopte schrale grond weer vruchtbaar te maken. Aanvankelijk verbouwde hij rogge en haver, in de oorlog experimenteerde hij ook met vlas en hennep om de fabriek van grondstof te voorzien. In 1951 werd de oude landbouwschuur opgeknapt en voorzien van de graandrooginrichting. Dit was een glazen overkapping waar met behulp van circulerende zonnewarmte het graan kon opdrogen. Zonne-energie had al langere tijd Gerhards belangstelling. Al voor de oorlog had hij in zijn woonhuis in Enschede een zonnecollector gebouwd in de vorm van een kleine

glazen zolderkamer met zwarte muren en een buizensysteem. De oude portiersloge van de fabriek werd als onderkomen naar de Manderheide verplaatst en voorzien van enig comfort: een eigengemaakt accusysteem voor de radio en een lampje en een koelkast in de vorm van een diep in de grond af te zinken stalen cilinder. Het verder ontginnen van de heide met een derde

land-art project extra voorzien van greppels, walletjes en spiraalvormige paden. Een deel van deze aanpassingen zijn inmiddels door de vegetatie overgroeid en door de konijnen vergraven.

Anno 2004 ontplooit zich op de westelijke cirkel een interessante schrale vegetatie met Pilzegge, kleine grassen, Stekelbrem, Dwergviltkruid, Ereprijssoorten en de eerste

Winter 2003

cirkel werd door Gerhards vrouw, die erg van de bloeiende heide gecharmeerd was, geblokkeerd. Het landbouwbedrijf werd door Gerhards zoon Bert overgenomen en op de cirkels werd vervolgens met behulp van drijfmest maïs verbouwd. Bert zag snel in dat deze teelt slecht was voor de grond, het omliggende bos en de heide. In 1990 heeft hij de cirkels met de daartussen liggende jeneverbessenheide overgedaan aan het Landschap Overijssel waarna er nog een aantal jaren rogge werd verbouwd. Rond 1995 werd de voedselrijke bovenlaag verwijderd om uiteindelijk weer een schrale heidevegetatie terug te krijgen. De toch al op kaarten en vanuit de lucht markante cirkels werden door de Amsterdamse beeldend kunstenaar Paul de Kort als een

Struikheide. Gedurende een aantal jaren heeft het uiterst zeldzame Akkerviltkruid met enkele honderden exemplaren hier een groeiplaats gehad maar inmiddels is deze éénjarige pionier vermoedelijk weer verdwenen. De oostelijke cirkel is mogelijk rijker gebleven doordat deze bij de ontgraving van de andere cirkel als gronddepot dienst heeft gedaan. Hier ontstaat een ruigere vegetatie met grassen, russen en veel berken. Wel staan er inmiddels zeldzamere soorten als Stijve ogenstroost en Steenanjer. Om de berken kort te houden wordt hier nu jaarlijks gemaaid en er wordt al begrazing overwogen als toekomstig beheer. Of dit zal leiden tot de oorspronkelijk geplande heischrale vegetatie is echter zeer de vraag.

De heide

Het zuidelijk deel van het gebied, het grote heideterrein, bleef eigendom van de familie. Midden over dit terrein liep een smalle akker die pas in 1956 door uitruil in bezit kwam. Een aantal jaren fungeerde de heide als een landingsbaan voor het privé-vliegtuig van Gerhard Jannink. Hiertoe werd de heide kort gehouden door regelmatig te branden. In 1967 werd er door het provinciale waterleidingbedrijf een winput aangelegd aan de zuidzijde van de heide. Hierdoor ontstond een verdere verdroging van het heideterrein en het omliggende gebied. In 1987 was de heide door toedoen van luchtverontreiniging, achterstallig onderhoud en drie achtereenvolgende strenge winters in vitaliteit sterk achteruitgegaan en vrijwel geheel vergrast met Bochtige smele. Ook

Akkerviltkruid

het bos aan de zuidzijde rukte steeds verder op. Het plan om de heide weer te gaan herstellen werd geboren. Op een derde gedeelte werd met een shovel de vervilte graslaag tot op het minerale zand verwijderd. Binnen twee jaar verschenen hier massaal de eerste heidekiemplantjes.

In de winter van 1994 is in samenwerking met het Landschap Overijssel weer een derde gedeelte van het heideareaal afgeplagd. Dit gebeurde met een plagmachine die slechts een dunne laag van de bovengrond verwijderde en banen met nog enigszins vitale heide liet staan. Hierdoor ontstond een

patroon van oude heidestroken met kale grond. Het herstel ging hierdoor nog voorspoediger, maar aanvankelijk kwamen er met name op de oude akker veel bramen en grassen weer terug. Door gebrek aan voedingsstoffen verdwenen deze na enkele jaren

weer grotendeels. De herstelde heide bloeide weer uitbundig en de goede resultaten waren voor de familie aanleiding om een evaluatie en een uitgebreid beheersplan met toekomstvisie op papier te zetten. Op basis hiervan kon weer subsidie worden aangevraagd voor verdere herstelwerkzaamheden.

Hagedissen

Zelf verbleven wij voornamelijk in de herfst en wintervakanties op "Mander" en zagen daarom zelden reptielen. Ons toenmalig tuincentrum annex kwekerij slokte alle tijd in het voorjaar en de zomer op. De enkele hagedissen die we langs de paden zagen zonnen behoorden tot de redelijk algemeen voorkomende Levendbarende hagedis. Op de grensvlakken tussen de twee plagfasen - nieuwe heide en de oude heide - werd in 1996 de eerste Zandhagedis herontdekt door Tim van der Broek van het Landschap Overijssel. De vondst van deze bedreigde soort deed mijn reptielenhobby weer opbloeien en terstond begon ik met verdere inventarisaties. Inmiddels waren we ons meer gaan richten op ons adviesbureau. Dit gaf ook wat ruimte om in het voorjaar van Mander te gaan genieten. Ik ontdekte op een paar plaatsen op de heide een goede zandhagedissenpopulatie. Blijkbaar hadden ze optimaal geprofiteerd van de nieuwe dynamiek die na de twee plagfasen was ontstaan. Het kale zand bood

Levendbarende hagedis

hen weer ruimte om eieren af te zetten, de jonge heide was een mooi jachtterrein en de oude heide bood voldoende schuilplaatsen tegen predatoren als de torenvalk.

Een derde plagsessie stond voor de deur. We besloten om het bosareaal bij het zomerhuisje en aan de zuidzijde van de heide weer flink terug te dringen. Met familie en vrienden kaptten we tientallen bomen en verwijderden vuilboom en vogelkers. Hierna werd met behulp van een graafmachine de graslaag verwijderd. De boomstobben bleven staan en ook alle nog goede heidepollen. Het patroon werd nu weer structuurrijker: eilandjes van enkele vierkante meters oude heide, kale grond en verspreid staande boomstobben. De opvolgende vochtige zomer gaf bijzonder snel herstel en nog hetzelfde jaar was er al een groene waas van heidekiemen waarneembaar. Op de jonge heide groeide het parasitaire plantje Klein warkruid, ook wel Duivelsnaaigaren genoemd. De Zandhagedissen namen bezit van alle heide-eilandjes en we namen veel jonge exemplaren waar. Op en rond de boomstobben ontstonden mierennesten en keverpopulaties. De konijnenstand nam sterk toe en deze droegen met hun graafwerk sterk bij aan de dynamiek die voor veel heidefauna zo belangrijk is. In de verspreiding van de Zandhagedissen over het terrein trad een duidelijke verschuiving op naar de

Zandhagedis

nieuwste plagplaatsen. In het voorjaar zijn vrijwel alle eilandjes bezet met een territorium van een dominant mannetje en één of meerdere vrouwtjes. Omdat de jonge heidevegetatie de bodem weer ging bedekken heb ik twee winters geleden de eerste ei-afzetkuilen gegraven. De Zandhagedis is anders dan de Levendbarende hagedis afhankelijk van dit soort open plaatsen om eieren te begraven. In juni graven de vrouwtjes zich 's avonds in om gedurende de nacht een legsel van 5 tot 10 eieren af te zetten. De volgende ochtend graven de vrouwtjes zich weer uit en bedekken het nest.

Afhankelijk van de zomertemperatuur, 7 tot 10 weken later, komen de legsels uit en verlaten de jonge hagedisjes het nest. Het is een bijzondere belevenis om dit zelf waar te kunnen nemen in de eigen gegraven ei-afzetkuilen. In de herfst vorig jaar heb ik de kuilen uitgebreid onderzocht, één kuil bevatte meer dan 15 legsels met over de honderd lege eischalen!

Inmiddels is het monitoren van de hagedissen een vast onderdeel geworden van onze bezoeken aan Mander. Ik heb een vaste route over de heide om de reptielen te tellen. De gegevens worden door RAVON (Reptielen, Amfibieën, Vissen Onderzoek Nederland) bewerkt en ingebracht in een landelijke database. Hiermee zijn de verspreidingspatronen en populatiedichtheden in

heel Nederland te volgen. Op onze heide leek de Levendbarende hagedis aanvankelijk minder te profiteren van de herstelwerkzaamheden. Deze soort vindt zijn biotoop toch meer in de structuurrijke randjes langs de bebossing met laaghangende takken, stobben, dood

hout en blad. Inmiddels neem ik ze weer meer waar, zij het niet in die aantallen als de Zandhagedis. Ook de Hazelworm heb ik nu gesignaleerd maar het waarnemen van deze verborgen levende pootloze hagedis blijft een toevalstreffer.

Niet alleen hagedissen

Ook de overige fauna profiteert optimaal van het heideherstel. Sinds een aantal jaren broedt de nachtzwaluw in het gebied. Op mooie zomeravonden hoor je van verre het bijzondere geluid van deze schemervogel. Vorig jaar, tijdens mijn hagedissenronde, stuitte ik plotseling op de broedplaats. Een drietal bruingetekende

berkenstammetjes richtten zich vlak voor mijn voeten op uit de heide en vlogen een stukje weg. Nog vele avonden heb ik de jongen, op afstand, kunnen volgen. Ook de Grauwe klauwier heeft het gebied gevonden. Met de Grauwe klauwier ging het de afgelopen decennia niet goed in Nederland. Er zijn weinig gebieden meer over met uitgestrekte heidevelden en kleinschalige landbouw. In Zuidoost Drenthe op het Bargerveen doet de soort het weer goed. Ook op de Engbertdijksvenen, tien kilometer westelijk van Mander broedt de vogel weer. Sinds drie jaar hebben we een paartje in het bra-menstruweel op de heide en inmiddels zijn er in totaal tien jongen uitgevlogen. Ieder jaar broeden ook Boompiepers, Geelgorzen en een enkel paartje Roodborsttapuiten op de heide. Op de cirkels nestelen Boomleeuwerikken en Bonte, Groene en Zwarte specht laten hun aanwezigheid luidruchtig horen. Op mooie zomermiddagen jagen Boomvalken boven de heide op vlin-ders. In de winter zit de Klapexster regelmatig op de uitkijk op een van de meidoornstruiken.

Ook aan insecten valt er veel te beleven. Veel vlindersoorten waaronder Heideblauwtjes, Gewone en Bruine

Jeneverbesstruiken

eikenpages worden hier waargenomen. Specialisten hebben op het kale zand op de plagplaatsen en op de cirkels bijzondere wilde bijen en wespensoorten ontdekt. Spectaculair zijn de waarnemingen van Vliegende herten. In de zomermaanden zien we deze reuzenkevers regelmatig over de heide vliegen en vinden we ze af en toe op de stammen van de eikenbomen.

lig voor verdroging en vergrassing. Mogelijk komt de soort op een van de plagplaatsen hier weer tevoorschijn. Het gemengde bos is een Berken-zomereikenbos met verspreide Grovedennen. In de heesterlaag vinden we Vuilboom, Krentenboompje, Lijsterbes, Braam en nog enkele verspreide Jeneverbessen. De onderbegroeiing bestaat uit een soortenarme

breiding van het heideareaal in het gebied. De kleine heidevelden aan de overzijde van de Uelserweg zullen worden vergroot en aaneengeschaald. Ook wordt op een huidige maïsakker een oud erosiedalletje tegen de stuwwal hersteld. Aan de westzijde komen een aantal akkers in aanmerking voor schraal akkerbouwbeheer. Op de heide hebben wij afgelopen winter de bosrand weer verder teruggebracht tot de situatie zoals die was rond 1960. Een brede corridor verbindt nu de restantstukjes heide in het bos. Bij het verschijnen van deze Oase zullen we net bezig zijn met het afplaggen van die laatste drie hectaren. Hierbij maken we langs de bosrand speciaal voor de Levendbarende hagedis kleinschalige rommelhoekjes. Al het vrijgekomen hout wordt nu op wallen in de bosrand getast. Kwarrende eikenboompjes op de heide blijven aanwezig voor de Bruine eikenpage. Van dik eikenhout worden hopen gemaakt voor de Vliegende herten. De Klauwieren behouden hun bramenstruweel. Bij het plagwerk blijven meer eilandjes gras en oude heide staan en op de plagplaatsen worden ei-afzetkuilen met open zand gegraven voor de Zandhagedissen. Ten opzichte van de eerste fase in 1987 is dit een geheel andere manier van aanpak. Maar die eerste actie heeft wel het begin van het herstel ingeluid. Gelijk op met de terugkeer van flora en fauna zijn de werkmethoden aangepast. Een egale paarse heide is nu geen doelstelling meer, de heide krijgt weer structuur en dynamiek terug. Alle onderhoudswerkzaamheden die we ook in de toekomst moeten gaan verrichten zullen niet voor niets zijn. Naast rust en ruimte is er nu ook weer een enorme rijkdom aan levensvormen te bewonderen op de Noordelijke Manderheide.

Flora

Op plantengebied is het terrein niet minder interessant. Over de pioniersvegetatie op de cirkels heb ik al iets verteld. Aansluitend aan de heide is een kleine akker van het Landschap Overijssel die alleen bewerkt wordt ten behoud van de akkerflora. Boven de schrale Rogge waaien de transparante pluimen van de Windhalm, er tussen groeit Akkerviooltje, Klein tasjeskruid, Slofhakken en de zeldzame Korensla. De droge heide zelf is niet zo soortenrijk. We vinden hier voornamelijk Struikheide, Pilzegge, Stekelbrem en op een paar plaatsen ook Dopheide. De Jeneverbessen verouderen sterk. Jonge zaailingen vinden we zo nu en dan, maar de meeste worden door de konijnen afgevreten voor ze enkele decimeters hoog zijn. Tot 1965 stond er aan de zuidzijde van de heide nog Grote wolfsklauw. Ook deze soort is gevoe-

vegetatie van Bochtige smele, Brede stekelvaren, Klimop en Rankende helmblom. Vooral de toename van deze laatste soort is het gevolg van stikstofdepositie (ammoniak) vanuit de lucht. Op een paar plaatsen in het bos staan nog grote groepen Rode bosbes. De interessantste ontdekking die ik heb gedaan is die van een aantal planten van de Dennenorchis. Deze soort was recentelijk ook op de Lemelerberg ontdekt. Het is een plant die afhankelijk is van oudere dennenaanplant waar zich al een dikke strooisellaag heeft gevormd en een constante hoge luchtvochtigheid heerst. De onopvallende plant zal vermoedelijk in de regio op nog meer plaatsen groeien maar laat zich moeilijk vinden.

Voorlopig de laatste grote actie

Het Landschap Overijssel heeft voor de toekomst een beleid gericht op uit-

Ruurd van Donkelaar
Adviesbureau voor tuin en
landschap
Laantje 1, 4251 EL Werkendam
www.ruurdvandonkelaar.nl